

սկսած Պարսից Արշակ թագավորից և նրա Վաղարշակ եղբորից, որին թագավորեցրեց մեր երկրի վրա, և մեր երկրի մյուս թագավորներից, որ նրանից հետո եղան նրա զարմից, որոնք տերությունը որդին հորից առնելով կոչվեցին Արշակունիներ՝ Արշակի անունից, որոնցից մեկն ըստ կարգի հաջորդում էր թագավորությանը, իսկ մյուսները, ավելորդները, աճում և բազմանում էին իբրև ցեղ: Բայց կարճառոտ գրում եմ այն, ինչ մեզ հարկավոր է, իսկ ավելորդները բաց եմ թողնում: Որովհետև ուրիշ ազգերի մասին այն, ինչ որ շատերից արդեն ասված էր բավական է:

Երբ բոլոր տիեզերքին տիրեց Աղեքսանդր Մակեդոնացին, Փիլիպպոսի և Ոլոմպիադայի որդին, քսանչորսերորդն Աքիլլեսից, ապա ինքը մեռնում է՝ իր տերությունը թողնելով շատ մարդկանց, կտակելով, որ բոլորի իշխանությունն էլ կոչվի Մակեդոնական: Նրանից հետո Բաբելոնի վրա թագավորեց Սելևկիոսը, որ շատերից իշխանությունը իսկեց և պարթևներին մեծ պատերազմով հնազանդեցրեց, որի պատճառով և Նիկանովր՝ հաղթող կոչվեց: Սա երեսունմեկ տարի տիրելուց հետո՝ թագավորությունը թողնում է իր որդի Անտիոքին, որ Սոտեր էր կոչվում, սա թագավորեց տասներեք տարի: Մրան հաջորդեց Թևոս կոչված Անտիոքոսը տասը տարի, իսկ տասնմեկերորդ տարում պարթևներն ապստամբվում են և դուրս են գալիս մակեդոնացիների հպատակությունից: Ուստի թագավորում է Արշակ քաջը, որ Աբրահամի սերունդից էր, Քեստուրայի զավակներից, որով հաստատվում էր Աբրահամին ուղղված տիրոջ խոսքը, թե «Քեզանից ազգերի թագավորներ կծնվեն»:

Բ

ԱՐՇԱԿԻ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ, ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՆԵՐԻ ԴԵՄ ԵՎ

ԲԱՐԵԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀՌՈՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ

Ինչպես ասացինք, Աղեքսանդրի մահից վաթսուն տարի հետո պարթևների վրա թագավորում է Արշակ քաջը՝ Բահլ Առավոտին⁶⁸ կոչված քաղաքում, Քուշաների

68 Բահլ առավոտին, որ պարսկերեն կոչվում է Բահլի բամիկ, այսինքն Բահլ լուսաճաճանչ: Երկու բառն էլ նշանակում են Բահլ քաղաքի դիրքը արևելքում, որտեղ արեգակը ավելի վաղ է ծագում: Այս Բահլը, որ կոչվում է նաև Բագտրա, շատ հին և անվանի քաղաք էր, հիշատակվում է Դարեհ Վշտասպյանի արձանագրությունների մեջ, հայրենիք էր Ջրաղաշտ մոզի, մայրաքաղաքն էր Կյուրոսի, առևտրի և արհեստների կենտրոն էր և գտնվում էր համանուն Բակտրիա գավառում- Օկսուս գետի այժմ (Ամուր- Դարյա) բարեբեր հովտում,

երկրում: Դաժան և սաստիկ պատերազմներ մղելով՝ գրավում է ամբողջ արևելքը, Բաբելոնից էլ հալածում է մակեդոնացիների իշխանությունը: Նա լսում է, որ հռոմեացիները զորացել են և իշխում են բոլոր Արևմուտքին և ծովին, որ իսպանիացիներից խլել են ոսկու և արծաթի հանքերը, գաղատացիներին հաղթելով ենթարկեցին իրենց, ինչպես և ասիացիների թագավորությունը: Ուստի Արշակը պաղգամավորներ ուղարկելով խնդրում է դաշնակցություն, որպեսզի հռոմեացիները մակեդոնացիներին չօգնեն, իր կողմից խոստանալով ոչ թե հարկ տալ, այլ միայն նվեր՝ տարեկան հարյուր քանքար:

Այսպես նա տիրեց երեսունմեկ տարի: Նրանից հետո նրա որդին Արտաշեսը՝ քսաննվեց տարի: Սրան հաջորդում է որդին Արշակը, որ կոչվեց Մեծ, պատերազմում է Դեմետրի և Դեմետրի որդու՝ Անտիգոնոսի հետ, որ մակեդոնական զորքով նրա վրա եկավ Բաբելոն և պատերազմի մեջ գերի ընկավ, որին Արշակը բռնելով՝ երկաթե շղթաներով տարավ Պարթևների երկիրը, որի պատճառով սիրիայինդես⁶⁹ կոչվեց, բայց նրա եղբայրը, Անտիոքոս Սիդիացին, լսելով որ Աշակը գնաց, գալիս գրավում է Ասորիքը:

Բայց Արշակը տասներկու բյուր զորքով նորից ետ է դառնում, Անտիոքոսը սաստիկ ձմեռվանից նեղված, պատերազմով պատահում է նրան մի նեղ տեղում և իր զորքի հետ միասին կորչում է, և Արշակ տիրում է աշխարհիս մի երրորդ մասին, ինչպես կարելի է սովորել Հերոդոտոսի⁷⁰ իրական պատմության չորրորդ գրքից, որտեղ աշխարհը բաժանված է երեք մասի, և կոչված են՝ մեկը Եվրոպա, մեկը Լիբիե և մեկը Ասիա, որին և տիրեց Արշակը:

Պարապամիս և Տիան-Շան լեռների միջև, Պառլավների բնիկ երկիրն էր («բուն Պառլավը»), որը Արտաշիր Սասանյանը խոստացավ տալ Անակին, եթե նա Խոսրովին սպանե:

Ներկայումս ավերակ է, մի քիչ հեռավորության վրա շինված է նոր քաղաք միևնույն անունով և պատկանում է Ադվանստանին:

69 Սիրիայենդես և նրա մի քանի վարիանտները ձեռագրում՝ աղավաղված բառ է, փոխանակ Սիրիիդեսի, որ հունարեն նշանակում է երկաթյա: Նույնպես քիչ վերև Սելևկիոս Նիկանորը, (թեպետ այսպես է և Եվսեբիոսի հայերեն թարգմանության, Խորենացու աղբյուրի մեջ), պետք է լինի Նիկատոր, որ նշանակում է հաղթող:

70 Հերոդոտոս, ամենանշանավոր հույն պատմագիրը, պատմագիրների հայր վերակոչված, ծնված է 484 թ.ն.Ք. Հալիկառնասում: Նա ընդարձակ ճանապարհորդություններ է կատարել դեպի Փոքր Ասիա, Սև ծովի շրջակայքը, Պարսկաստան, Եգիպտոս, Իտալիայի կողմերը, և այլն, դիտել է անձամբ և հարձուփորձով տեղեկություններ է հավաքել: Նա գրել է մի պատմություն ինը գրքից բաղկացած, որ պարունակում է մոտ 300 տարվա պատմություն մինչև 479 թվականը ն. Ք. Ճշմարտախոս է և արդարասեր: Հազարավոր տարիներ բոլոր երկրներում պատմության դասագրքերում Եգիպտոսին և Արևելքին վերաբերյալ պատմական տեղեկությունները քաղում էին Հերոդոտոսի այս գրքից:

Գ

ՎԱՂԱՐՇԱԿԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱ ԹԱԳԱՎՈՐԵՑՆԵԼԸ

Այն ժամանակ Հայաստանի վրա թագավորեցնում է իր Վաղարշակ եղբորը, նրան սահման տալով հյուսիսն ու արևմուտքը: Մա, ինչպես մեր առաջին գրքում ասացինք, քաջ և խոհեմ մարդ լինելով, անկախորեն տիրեց իր սահմաններում և կենցաղավորության կարգեր հաստատեց մեր երկրում, որքան կարելի էր, սահմանեց նախարարություններ և այս նախարարությունների համար նահապետներ պիտանի մարդակնցից, որոնք ծագում էին մեր նախնի Հայկի սերունդից և ուրիշներից:

Որովհետև մակեդոնացիներին սանձահարելուց հետո, երբ պատերազմը դադարեց, քաջ Պարթևը ձեռնարկում է բարեկարգությունների, նախ և առաջ բարիքների փոխարեն հատուցանելով զորավոր և իմաստուն Շամբատ Բագարատին, որ հրեաներից էր, իշխանություն տալով նրան՝ որդոց որդի թագադիր լինել Արշակունիներին, և սահմանելով որ նրանից սերվող ցեղը Բագրատունի կոչվի նրա անունով, որ ներկայումս մեծ նախարարություն է մեր երկրում: Որովհետև այս Բագարատն առաջինը կամավորապես ինքն իր անձը ընծա բերեց Վաղարշակին, նախքան Արշակի պատերազմները մակեդոնացիների հետ, երբ սա արքունի դռանն էր, իսկ մեր երկրի արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան նշանակեց կուսակալ, բյուրերի և հազարների իշխան:

Բայց նորից վերև դառնանք և պատմենք Վաղարշակի պատերազմը պոնտացիների դեմ ու Փոյուզիայում և նրա հաղթությունը:

Դ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՎԱՂԱՐՇԱԿԸ ՀԱՅՈՑ ՔԱԶԵՐԻՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ Է ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՐԳՈՎ ԱՐՇԱՎՈՒՄ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՆԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՎՐԱ

Արշակի՝ մակեդոնացիների հետ պատերազմից հետո, երբ նա գրավեց Բաբելոնը և Ասորեստանից արևելք և արևմուտք ընկած երկրները, Վաղարշակն էլ մեծ զորք գումարեց Ասորպատականից և Հայաստանի միջնաշխարհից՝ անվանի և քաջ մարդիկ, վերը հիշված Բագարատին և նրա ձեռքի տակ եղած քաջերին, ծովեզերքի

երիտասարդներին, որ սերված էին Գեղամից և քանանցիներից, և Շարայի ու Գուշարի սերունդներից, և նրանց մերձակա Սիսակյաններին և Կազմյաններին իրենց մերձավորներով, գրավեց գրեթե մեր երկրի կես մասը: Հասնում է մեր երկրի կենտրոնը, Մեծամորու ակունքից վեր, Երասխի ափը, Արմավիրի մոտ, որ Բլուր է կոչվում, բավական շատ օրեր մնում է այնտեղ, որովհետև ինչպես հարկ է ասել, զինվորական կարգ ու կանոն չգիտեին:

Եվ այստեղից, մեր երկրի բոլոր կողմերից գորքերը միացնելով, հասնում է Խաղտիքի⁷¹ սահմանները, որովհետև Ղազիկյան, Պոնտոսը, Փոյուգիան, Մաժաքը և ուրիշները, Արշակի պատերազների լուրն առած չլինելով՝ հաստատ պահում էին բարեկամական դաշինքը մակեդոնացիների պետության հետ: Ուստի մի ոմն Մորփյուղիկես վերոհիշյալ կողմերից միաբանելով՝ պատերազմի է պատրաստվում Վաղարշակի դեմ: Նրանք իրար պատահում են մի բարձրավանդակ քարագագաթ բլուրի մոտ, որ այժմ կոչվում է Կոլոնիա, և միմյանց մոտ գալով, մեջտեղը երկար ասպարեզներ թողած երկու կողմերն ամրանում են ամբողջ օրեր:

Ե

ՄՈՐՓՅՈՒԴԻԿԵՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՀԸ ՄԿՈՒՆԴԻ ՀԱՐՎԱԾԻՑ

Երկու կողմերի ամրանալուց շատ օրեր հետո պատերազմն սկսվում է մեր կողմից, ուստի և Մորփյուղիկեսը կամա ակամա, կազմակերպում է իր գորքի ճակատը և հանդուգն հարձակումով վրա է վազում: Որովհետև նա սրտոտ մարդ էր, միմյանց պատշաճ երկար անդամներով, մարմնին համապատասխան էլ սաստիկ ուժեղ էր և ամրացած էր պղնձով ու երկաթով և շրջապատված էր ուրիշ ընտիր սպառազեններով՝ ուստի ոչ սակավ ընտիր ու քաջ մարդիկ գետին էր գլորում Վաղարշակի երիտասարդներից և ջանք էր անում անցնել ու հասնել Հայոց թագավորի մոտ, որ ամրացած էր զինված մեծ խմբի մեջ: Եվ մոտ հասնելով՝ հաջողվեց սվինը գցել, որովհետև կորովի և երկայնաձիգ էր, աշտեն հեռու արձակեց, կարծես սրաթև թռչունի թռիչքով: Բայց չհապաղեցին մեջ ընկնել քաջ և անվանի մարդիկ Հայկի և Ասորեստանի Սենեքերիմի սերունդներից, որոնք աշտեի հարվածով քաջին սպանեցին և նրա գորքերն առաջները գցելով փախցրին, արյան բազմաթիվ

71 Այստեղ հիշված աշխարհագրական անուններից Խաղտիք կոչվում էր Տրապիզոնից հարավ ընկած երկիրը, խալդերի (ժողովրդի) անունով, որ ըստ աշխարհագրական դիրքի կոչվում է նաև Պոնտոս: Ղազիկյան (այժմյան արտահայտությամբ՝ Լազիկյան) Լազերի բնակության երկիրն է, Սև ծովի հարավ- արևելքում, որ մասամբ ընկնում է թուրքերի սահմանում և փոքր մասով մտնում է Բաթումի գավառի մեջ: Մաժաքը, որ հետո կոչվեց Կեսարիա, ընկնում է Կապադովկիայում, իսկ Փոյուգիան ընկնում է Կապադովկիայից արևմուտք:

վտակներ թափելով՝ գետինը ոռոգեցին՝ ինչպես անձրևի հեղեղներով: Այնուհետև այդ երկիրը Վաղարշակի ձեռքի տակ նվաճվելով խաղաղվում է, և մակեդոնական սպառնալիքը դադարում է:

Զ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՎԱՂԱՐՇԱԿԸ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵՑ ՄԵՐ ԵՐԿՐԻ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔՆ ՈՒ ՀՅՈՒՄԻՍԸ

Եվ այսպես գործելով՝ Վաղարշակը կարգավորում է Մաժաքի կողմերը, պոնտացիներին և եգիպտացիներին⁷², ու դառնում է դեպի հյուսիս, Պարսաք լեռների ստորոտով, Տայքի միջով, դեպի անտառախիտ, գեջ, մառախլապատ լոռավետ տեղերը, գեղեցիկ կերպով կարգավորում է այս երկիրը, նրա լեռնային և ջերմին վայրերը փոխադարձաբար բարեխառնելով⁷³ իր թագավորության վայելչության համար, այնտեղ ամառանոցներ պատրաստելով՝ երբ ամառները դեպի հյուսիս գնալու լինի: Երկու անտառախիտ տափարակներն իրենց լեռներով հանդերձ վերածում է երկու գոմի, դարձնում է որսերի տեղ, և Կոլայի ջերմությունը մեղմացնում է այգիներով և բուրաստաններով: Բայց ես քաշվում եմ այդ սիրելի անձի մասին ամեն ինչ հայտնի և մանրամասն գրել, որովհետև ես միայն տեղերը ճիշտ նշանակեցի, առանց ոճի վրա ուշադրություն դարձնելու, հրաշալի անձի սիրո կապը անխզելի պահելու նպատակով:

72 Եգեթացի անունով ընդհանրապես ճանաչվում են չերքեզները (Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ բառարան): Նրանք ապրում էին Կովկասյան լեռների արևմտյան սահմաններում Կուբան գետի մոտ և տարածվում էին մինչև Ազովյան ծովի արևելյան ափերը: Բայց այստեղ թվում է, որ Պատմահայրն ուրիշ ազգ ունի նկատի, նախ որ Վաղարշակի արշավանքները նա չի տարածում այդքան հեռու, և երկրորդ՝ որ Վաղարշակն, ըստ Խորենացու, պոնտացիներին և եգեթացիներին կարգավորելուց հետո, դառնում է դեպի հյուսիս Տայքի միջով, նշանակում է եգեթացիք բնակվում էին Տայքից հարավ: Եգեթացիք անշուշտ այժմյան Աջարացիներն են, ինչպես նկարագրվում է Շիրակացու Աշխարհացույցում:

73 Պատմահոր միտքն այն է, թե այդ հակառակ կլիմայով տեղերը Վաղարշակը բարեխառնել է, այնպես որ մեկը մյուսին լրացնեն, և այս բանը բացատրում է շարունակության մեջ-տափարակ՝ ջերմոտ տեղերում երկու գոմ է հիմնում անասունների համար, այս տափարակ ջերմոտ տեղերը կծառայեն իբրև ձմեռոց-ղշլա, իսկ դրանց մոտ լեռները կծառայեն իբրև ամառանոց-յալլա և որսատեղ: Կոլայի ջերմ տեղերում էլ այգիներ ու բուրաստաններ է տնկում, որոնք օդը մեղմացնում են:

Այստեղ նա կանչեց եկվոր վայրենի ցեղը, որ ապրում էր հյուսիսային դաշտում և Կովկաս մեծ լեռան ստորոտում, այն հովիտներում, և խորը ձգված երկայնաձև ձորերում, որ լեռան հարավային կողմից իջնում են մինչև մեծ դաշտի բերանը, նրանց պատվեր է տալիս թողնել ավազակությունը, դեն գցել մարդկանց դավելը, հպատակվել արքունական հրամաններին ու հարկերին, որպեսզի հաջորդ անգամ, երբ նրանց տեսնե, առաջնորդներ և իշխաններ հաստատե գեղեցիկ կարգերով: Եվ նրանց արձակում է՝ իր կողմից իմաստուն մարդիկ և վերակացուներ նշանակելով: Իսկ ինքը, արևմուտքից հավաքած բազմությունն արձակելով՝ իջնում է Շարայի սահմանի մոտ խոտավետ տեղերը, որ հին մարդիկ կոչում էին Անփայտ կամ Վերին Բասյան, բայց հետո Բուլղար Վոյդուր⁷⁴ Վունդի գաղթականության պատճառով, որ այդ տեղերում բնակվեց, նրա անունով կոչվեց Վանանդ և մոտակա գյուղերը նրա եղբայրների և սերունդների անուններով են կոչում մինչև այժմ:

Իսկ երբ հյուսիսում ցրտեց և սառնամանիքներն սկսեցին փչել, նա այնտեղից շարժվեց, եկավ իջավ մեծ դաշտը, բանակ դրեց Մեծամորի ափին այն տեղում, որտեղ մեծ գետը հյուսիսային ծովակից սկիզբ առնելով, իջնում խառնվում է Մեծամորի հետ: Այստեղ մեր երկրի զորքերը կարգավորելով և իր կողմից վերակացուներ թողնելով՝ վերցնում է իր հետ բոլոր գլխավորներին և չվում է Մծբին:

Է

ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԵՎ ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՑ ՀԻՄՆԵՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ ՀՐԱՄԱՅԵՑ ԿԵՆՑԱՂԱՎԱՐԵԼ

Այս գլուխը մեծ է և հավաստի պատմություններով լի և արժանի է ընդարձակ և կոկիկ պատմվելու: Որովհետև շատ բան կա այստեղ պատմելու տների, ցեղերի, քաղաքների, գյուղերի, դաստակերտների և ընդհանրապես թագավորության կարգերի և կարգավորման վերաբերյալ, ինչպես նաև թագավորության հետ կապված զորքերի զորապետների, կողմերի կուսակալների և սրանց նմանների մասին: Արդ՝ նախ և առաջ թագավորը կարգավորում է ինքն իրեն և իր տունը, սկսելով իր գլխից ու թագից: Եվ Բագարատ կոչվածին, որ հրեաներից էր ծագում, շնորհակալություն է հայտնում հենց սկզբից անձնատուր լինելու և թագավորին օժանդակելու համար, ինչպես և նրա հավատարմության ու քաջության համար՝ պարգևում է նրան՝ ցեղի

74 Վոյստուր բառը մենք հասկանում ենք ոչ իբրև հատուկ անուն, այլ իբրև Բուլղար Վունդի մակդիրը կամ պաշտոնի անունը զորքի առաջնորդ նշանակությամբ:

վերը հիշված տանուտիրական պատիվը⁷⁵, իրավունք տալով թագ դնել թագավորի գլուխը և կոչվել թագադիր, այլև ասպետ⁷⁶, և մանր մարգարիտից երեք փաթ վարսակալ կրել առավել ոսկու և թանկագին քարերի՝ երբ արքունիքում և թագավորի տանը շրջելիս լինի:

Իրեն զգեստներ հագցնող նշանակում է Ձեռեսին⁷⁷, քանանցիների սերնդից և նրա ցեղի անունը դնում է Գնթունի, չգիտեմ ինչ պատճառով: Իսկ իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Խոռի սերնդից, ընտիր և քաջ նիզակավոր և սուսերավոր մարդկանց, և նրանց նախարարության գլուխ է նշանակում Մաղխադ անունով մի բարի և սրտոտ մարդու, բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնականը⁷⁸: Իսկ Դատին, որ Գառնիկի զավակներից էր, Գեղամից սերված, նշանակում է արքունական որսերի վրա: Նա ունեցավ մի որդի Վարժ անունով, որի անունով և այս ցեղը կոչվեց, բայց այս հետո եղավ, Արտաշեսի ժամանակ: Գաբաղ անունով մեկին նշանակում է

75 Գ. գլխում Խորենացին հիշել էր արդեն, որ Վաղարշակ Շանբատ Բագրատունի ցեղին իրավունք է տալիս կոչվել Բագրատունի: Խորենացին իբրև տերմին հաճախ գործ է ածում «սերել ազգ» և «զանուն ազգիս կոչել» դարձվածքներ: «Սերել ազգ» նշանակում է որևէ անձի և նրա սերունդը նախարարական ցեղի վերածել, մեր այժմյան բառերով՝ տոհմական բարձր ազնվականություն շնորհել: Իսկ «զանուն ազգիս կոչել» նշանակում է, որ այդ նոր հաստատված նախարարական ցեղի հաջորդ սերունդներն իրավունք են ստանում կրելու իրենց տոհմական ազնվականության՝ իրենց ազգի անունը, (սրանից է ծագում և մեր այժմ գործածած ազգանուն բառը): Ուրիշ մարդիկ, որոնք նախարարական ազգի (ցեղի) չէին պատկանում՝ այս արտոնությունը չունեին, ամեն մեկը կոչվում էր իր հոր անունով- որդի այսինչի, Միքայելի որդի Աշոտը կոչվում էր Աշոտ Միքայելյան, Աշոտի որդի Գարեգինը՝ Գարեգին Աշոտյան և այլն: Մի ուրիշ ձև էր՝ մեկին կոչել է ծննդավայրի անունով- Ղազար Փարպեցի, Եզնիկ Կողբացի և այլն: Բայց սերնդե սերունդ մի ազգանուն կրելու իրավունքը պատկանում էր հին ժամանակ միայն տոհմական ազնվականներին- նախարարական տների ժառանգներին: Այստեղ Խորենացին վերհիշելով Գ. գլխում ասածը՝ ավելացնում է, որ Վաղարշակը Շանբատ Բագրատին տանուտեր (իշխան, նահապետ) է նշանակում նրա ցեղին, որի անունով նրա ցեղը կոչվեց Բագրատունի:

76 Խորենացին այս գլխում հիշում է զանազան բարձր պաշտոնյաներ (թագադիր, կանանոցի և հարկերի վերակացու, զգեցուցանող, թիկնապահների պետ և այլն), բայց ամենակարևորը չի հիշում- թագավորի մերձավոր խորհրդականին և երկրի ընդհանուր կառավարչին՝ կարծում ենք, որ հենց այս պաշտոնյային էլ աչքի առաջ ունի Պատմագիրը՝ ասպետ անունով, որ իրեն ու ժամանակակիցներին հասկանալի էր:

77 Բանասերները այս կարծիքին եկան, թե «Ձեռես» կամ «Ձեռե» մարդու հատուկ անուն է, որի պաշտոնն է եղել թագավորին հագցնել (=զգեցուցանող):

78 Որի անունով և այս ցեղը կոչվեց- հասկացվում է Վարաժնունի: Կարծես Խորենացին ուզում է ասել, թե Վարաժնունյաց նախարարությունը հաստատվեց Արտաշեսի ժամանակ, իսկ Դատը որսերի վերակացու նշանակվեց առանց նախարարական կոչման:

ձիերի երամակների վրա, իսկ Աբելին սեղանատան սպասների և ահերի⁷⁹ վրա, նրանց պարզևում է գյուղեր, որոնք նրանց անուններն են կրում, ինչպես նաև նախարարությունները կոչվեցին Աբելյան և Գաբելյան: Իսկ Արծրունիներն իմ

79 Գահ, պարսկերեն բառացի նշանակում է տեղ, որից՝ նստելու տեղ, բազմոց, աթոռ և այլն: Գահ բառը Խորենացին ընդհանրապես, ինչպես և այստեղ, գործ է ածում՝ նշանակելու համար այն տեղը, բազմոցը, որ նախարարները գրավում էին թագավորի սեղանի շուրջը խնջույքների ժամանակ: Այս տեղերը ճշտիվ սահմանված էին պարսից թագավորների կողմից, և նրանցով որոշվում էր նախարարներից յուրաքանչյուրի ավագության կարգը: Եթե մի նախարար որևէ հանցանքի պատճառով ապաշնորհ էր դառնում՝ թագավորը նրան զրկում էր գահից կամ նրա գահը ներքև էր իջեցնում, որ ամենամեծ վիրավորանքն էր համարվում, ընդհակառակը՝ թագավորը իր գոհունակությունը հայտնելու համար որևէ նախարարի՝ նրա գահը վեր էր բարձրացնում: Գահով սահմանված ավագությունը խստիվ պահպանվում էր և ամեն մի նախարար նախանձախնդիր էր իր գահին: Եղիշեն, երբ բերում է ցուցակ ուխտապահ նախարարների, որոնք Վարդանի հետ միացան քրիստոնեությունը պաշտպանելու համար, չնայելով որ Վարդանը իր պաշտելի հերոսն է, որ նա առաջնորդն է այս ապստամբության գործում, որ նա բոլոր հայ գործերի սպարապետն է՝ այնուամենայնիվ նախարարների ցուցակում նրա անունը դնում է երրորդ տեղում՝ առաջին երկու տեղերում նշանակելով Արծրունյաց և Խորխոռունյաց իշխաններին, որովհետև նրանք գահով Մամիկոնյաններից ավագ էին: Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է, թե Սունյաց Անդովկ իշխանը պարսից արքունիքում վիրավորանք կրելով նրանով, որ Շապուհը նրան տասնհարյուրերորդ գահը տվեց հայ նախարարների շարքում, դառնացած՝ կերակրի ձեռք չտվեց, և երբ Շապուհը պատերազմի գնաց՝ նա իր գործերով վրեժխնդրության համար ավերեց նրա ապարանքը, ավար առավ նրա գանձերը և փախավ հույների մոտ: Գահ բառը հաճախ արտահայտվում է և բարձ բառով, որ պետք է նկատել կամ իբրև թարգմանություն պարսկերեն գահ բառի, կամ որ գահի վրա բարձ էին դնում, որպեսզի տեղը փափուկ լինի: Գահին կից հաճախ գործ է ածվում և պատիվ բառը: Պատիվը արտաքին մի նշան էր, իբրև մի հայտնի զարդարանք կամ զգեստի մաս և այլն, որ թագավորը պարզևում էր նախարարին, գահի հետ միասին, և որ այդ նախարարի սերունդները ժառանգաբար կրում էին: Պատվի և նրա տեսակների մասին մեզ հասած տեղեկությունները քիչ են, այնպես որ դժվար է որոշել պատիվներ բաշխելու օրենքները և նրանց տեսակները: Խորենացին հիշում է Բագրատին շնորհված պատիվը՝ երեք շարք մարգարիտներից վարսակալ՝ առանց ոսկու և արծաթի: Ուրիշ տեղ հիշում է Արտաշեսի շնորհած պատիվը Մուրացյան նախարարին՝ պսակ հակնթապատ, երկու ականջներին գնդեր, մի ոտքին կարմիր կոշիկ, ոսկեղեն գդալ և պատառաքաղ և ոսկեղեն բաժակ: Նույն պատիվները Արտաշեսը շնորհում է և Սմբատին՝ բացի գնդերից և կարմիր կոշիկից: Եղիշեն ավելի մանրամասն նկարագրում է Վասակի ունեցած պատիվները, որ նա հագավ՝ Թագավորի մոտ ընթրիքի գնալու համար:

գիտցածովս⁸⁰ ոչ թե Արծրունի են, այլ արծիվունի, որոնք թագավորի առջև արծիվներ էին կրում: Ես զանց եմ անում առասպելական դատարկաբանությունները, որ պատմվում են Հադամակերտում, իբր թե երեխայի քնելուն հակառակվելիս են եղել անձրևն ու արևը, և թռչունը հովանի է եղել թալկացած պատանուն: Գնունիներն էլ իմ գիտցածով գինիունի են, որ թագավորին արժանի ըմպելիքներ էին պատրաստում, և զարմանալի կերպով զուգադիպեցին նրա գործն ու անունը, որովհետև թագավորին ըմպելիքներ էր պատրաստում ընտիր և համեղ գինիներից և անունն էլ Գին էր, որի վրա Վաղարշակը շատ զվարճանալով, ասում են, դասում է նախարարական ցեղերի թվում: Եվ այս երկու տունը, Արծրունիներն ու Գնունիները, Սենեքերիմի սերունդներից են:

Ասեմ նույնպես որ Սպանդունիներին նշանակում է սպանդանոցների վրա, իսկ Հավունիներին՝ բազեակիրներ և բազե բռնողներ, որովհետև ապրում էին անտառներում: Եվ եթե դատարկախոս չհամարես ինձ՝ կասեմ, որ Ջյունականներին էլ նշանակում է ամառանոցների պահապաններ և ձյունակիրներ, որոնք առաջադիմելով ազնվականություն ստացան, իբրև թագավորներին ընտանի մարդիկ:

Եվ արքունի դռան չորս պահապան գունդ է նշանակում, ամեն մեկը բյուր սպառազեն մարդուց բաղկացած, բուն հին թագավորների սերունդներից, մեր նախնի Հայկից ծագած, որոնք բուն ոստան էին կոչվում և երբեմն - երբեմն հայրերից ժառանգություն էին ստանում գյուղեր և դաստակերտներ: Բայց վերջերը, Պարսից թագավորների ժամանակ, ինչպես լսում եմ, ուրիշ գնդեր են կազմվել ու ոստան կոչվել, չգիտեմ. արդյոք նախկին ցեղի սպառավելու պատճառով, թե մի որևէ ընդդիմության պատճառով այդ ցեղը դեն գցելով և նրա տեղ ուրիշ գնդեր նշանակելով՝ արժանի անունով: Բայց առաջինը հաստատ հին թագավորների սերնդից էր, ինչպես և այժմ կան Վրաստանում, որոնք Սեփեծով⁸¹ են կոչվում: Նաև հրամայում է նույն ցեղից ներքիններ պատրաստել և նրանց նահապետ է նշանակում Հայրին⁸², որի

80 Այստեղ և շարունակության մեջ մի քանի անգամ Խորենացին գործ է ածում «գիտեմ» - «գԱրծրունիսդ» գիտեմ և «գԳնունիսդ» և այլն, որ մենք թարգմանեցինք «իմ գիտցածով»: Այս բառի գործածությամբ Խորենացին ցույց է տալիս, որ բերած ստուգաբանությունը իրենն է, իր ենթադրությունը: Նույնպիսի նշանակությամբ գործ է ածվում և «ասեմ» բառը, որ մենք թարգմանեցինք «համարում եմ»:

81 Սեփե ծով, հին տպագրություններում սեփծով, վրացերեն բառ է- սեփե (թագավոր) և ծովի (որդի): Ուրբեմն սեփեծովի նշանակում է արքայորդի, արքայազարմ: Վրաստանի բարձր ազնվական դասակարգը, համապատասխան հայերեն ոստանին: Վրաց սեփե բառը, որ նշանակում է թագավոր՝ ծագում է հայոց սեպուհ բառից, «ու» հնչյունի կորստով, սեպ(ու)հե= սեպհե= սեփե:

82 Պատմահայրը առաջին ներքնապետին անվանում է Հայր, իբրև հատուկ անուն, բայց «հայր» ընդհանուր մակդիր էր բոլոր ներքնապետերին: Նրանց ցեղի անունն է Մարդպետություն, իսկ ցեղի նախարարը կոչվում է Մարդպետ (Մարդերը հատուկ ցեղ էին): Ուստի հաճախ միասին